

МЕДІАТВОРЧІСТЬ ВИКЛАДАЧА ТА ТЕХНОЛОГІЇ ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЇ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ

MEDIA CREATIVITY OF THE TEACHER AND TECHNOLOGIES OF ITS IMPLEMENTATION IN THE EDUCATIONAL PROCESS

У статті обґрунтовано актуальність дослідження проблеми самореалізації викладача в процесі медіаторчості, що зумовлено тенденціями інформатизації, цифровізації та медіатизації в сучасному освітньому просторі. Здійснено аналітичний огляд наукових публікацій щодо значення медіаторчості як показника професійної компетентності викладача. Мета статті – розкрити інноваційний потенціал медіаторчості та технології її реалізації в освітній практиці. У змісті статті проаналізовано наукові підходи до розкриття сутності феномена медіаторчості. Висвітлено особливості медіаторчості в професійній діяльності викладача. Розкрито інноваційний потенціал медіаторчості для оптимізації навчального процесу. Виокремлено функції медіаторчості, спрямовані на удосконалення освітнього простору. Сформульовано принципи організації медіаторчого процесу в педагогічній практиці. Охарактеризовано критерії та показники сформованості здатності до медіаторчості. Розглянуто технології творчої реалізації професійної компетентності викладача в медійному просторі освіти: трансмедійний сторітелінг, фіджител-технології, моделювання віртуальної реальності, комунікативна технологія соціальної відповідальності. Результати наукового пошуку дають змогу оптимізувати встановлення комунікативних взаємозв'язків університетської спільноти та соціального середовища в контексті сучасних досягнень інформаційного суспільства. У висновку узагальнюється, що використання новітніх медіатехнологій у практиці вищої школи має забезпечити вдосконалення професійної компетентності викладача, реалізувати його інноваційний потенціал, інтенсифікувати розвиток культурних ресурсів сучасного простору освіти. Окреслено перспективи подальших наукових пошуків із проблеми розвитку медіаторчості та використання медіатехнологій в освітньому середовищі.

Ключові слова: медіаосвіта, медіаторчність, критерії медіаторчості, медіатехнології, класифікація медіатехнологій.

The article substantiates the relevance of the study of the problem of teacher self-realization in the process of media creativity, which is due to the trends of informatization, digitization and mediatization in the modern educational space. An analytical review of scientific publications on the importance of media creativity as an indicator of professional competence of the teacher. The purpose of the article is to reveal the innovative potential of media creativity and technology of its implementation in educational practice. The content of the article analyzes scientific approaches to revealing the essence of the phenomenon of media creativity. The peculiarities of media creativity in the professional activity of a teacher are highlighted. The innovative potential of media creativity for optimizing the educational process is revealed. The functions of media creativity aimed at improving the educational space are highlighted. The principles of organization of media creation process in pedagogical practice are formulated. The criteria and indicators of the formation of the ability to media creativity are described. Technologies of creative realization of professional competence of a teacher in the media space of education are considered: transmedia storytelling, fidget technology, modeling of virtual reality, communicative technology of social responsibility. The results of scientific research allow to optimize the establishment of communicative relationships between the university community and the social environment in the context of modern achievements of the information society. In conclusion, it is summarized that the use of the latest media technologies in the practice of higher education should improve the professional competence of the teacher, realize his innovative potential, intensify the development of cultural resources of the modern educational space. Prospects for further research on the development of media creativity and the use of media technologies in the educational environment are outlined.

Key words: media education, media creativity, criteria of media creativity, media technologies, classification of media technologies.

УДК 378

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2020/29-1.37>

Деніжна С.О.,

канд. пед. наук, доцент,
доцент кафедри психології, педагогіки та соціології
Університету державної фіскальної служби України

Сова М.О.,

докт. пед. наук,
професор кафедри музичного мистецтва
Кримського університету культури, мистецтв і туризму

Постановка проблеми у загальному вигляді.

У сучасний період розвитку інформаційного суспільства, що характеризується тенденцією до мультимедіатизації соціокультурного життя, медіаторчність викладача виступає феноменом, практична реалізація якого спрямована на здійснення трансформаційних змін в освітньому процесі, досягнення його нової якості. Цифровізація та медіатизація сучасної освіти сприяють оновленню та поширенню її змісту і технологій у різних формах – онлайн-ових і офлайн-ових. Завдяки використанню арсеналу освітніх медіатехнологій та медіапродуктів відкриваються нові можливості для

освоєння різних галузей знання, безмежними стають зони впливу на аудиторію та процеси навколишньої дійсності.

Певна річ, цифрова революція, яка відбувається в сучасному світі, детермінує прояв нових тенденцій у медійному просторі освіти, виявлення інформаційно-комунікаційних чинників інноваційного, цивілізаційного та культурного розвитку суспільства, що своєю чергою зумовлює необхідність створення новітніх медіапрограм і медіапроектів.

У медіапросторі освіти виявляються такі тенденції: об'єктивізація інформації; діалогізація, що свідчить про відновлення інтересу до дискурсів,

брифінгів, Інтернет-конференцій; семіотизація, на основі якої здійснюється використання різних форм брендизації за допомогою рекламно-знакових мов.

Постійно зростаюча прозорість і відкритість інформаційних потоків зумовлюють певні зміни в професійній діяльності науково-педагогічних працівників, які дедалі частіше взаємодіють із представниками видавництва і редакцій, радіо- і телевізійних каналів. Отже, активізація медіаторності передбачає комплексне використання художніх і технічних засобів масової комунікації (художньо-публіцистичних і художньо-комунікативних, аудіо- та відеозапису, фотографії, Інтернету), застосування медіатехнологій та способів створення навчальних і методичних матеріалів (монтаж, колаж, медіадизайн, комп'ютерна графіка), включення в процес створення освітнього медіапростору різних засобів масової інформації (PR, реклами, кіно, радіо і телебачення, друку, журналістики), запровадження відкритих обговорень проблем освіти та духовного життя суспільства в соціальних мережах.

З цих позицій медіаторність викладача треба розглядати як показник сформованості його професійної компетентності. У цьому аспекті феномен інтерпретується як створення цілісної медіакартини світу з фрагментів інформаційної «мозаїки», осмислення його цінностей і відношень, творче самовираження думок і позицій, самореалізація в процесі розробки медіапродуктів і використання медіатехнологій.

Широкий діапазон можливостей і функцій медіатехнологій та медіапродуктів для модернізації освіти, всебічного розкриття творчого потенціалу освітянина дає змогу наголосити на актуальності дослідження проблеми розвитку медіаторності викладача та технологій її реалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про посилений інтерес дослідників до проблеми розвитку медіаторності в сучасних фахівців. На думку В.М. Горохова, медіаторність становить спонтанну та експериментальну діяльність, у процесі якої знаходяться й апробуються ефективні схеми та моделі комунікативної взаємодії [1].

Педагогічний аспект медіаторності досліджується в працях Л.А. Найдьонові, О.В. Федорова, М.Ф. Хілько. Л.І. Череповської.

М.Ф. Хілько вважає, що основою медіаторності є процес комунікації між суб'єктом і об'єктом медіасприймання та система психологічних відносин із медіатекстом. Автор досліджує психолого-педагогічні механізми медіаторності, зокрема механізми естетичного сприйняття в креативному акті, які пов'язує з реконструкцією різноманітних уявлень та трансформацій у нову візуальну якість. У функціонуванні психолого-педагогічних механізмів медіаторності М.Ф. Хілько бачить сутність креативних змін, які зумовлюють виникнення новостворених особистості [6, с. 27].

Розвиток феномена, що розглядається, вітчизняні дослідники пропонують здійснювати на основі креативно-діяльнісного підходу, що передбачає впровадження інноваційних технологій в освітній процес засобами медіа. Пріоритетним завданням цього процесу виступає актуалізація творчого аспекту використання мультимедійних технологій. Вчені рекомендують створювати практико зорієнтовані медіапродукти, в яких інтегруються різні цифрові медіа в цілісне уявлення, творчо інтерпретувати медіатексти, транслювати валідність результатів їх використання в освітній діяльності.

У сучасній теорії медіаосвіти феномен медіаторності викладача розглядається з позицій прагматичного підходу і здійснюється на основі такого алгоритму дій: «задум – втілення задуму – вплив на аудиторію». За цим алгоритмом формуються уміння створювати якісний медіапродукт, відбувається оволодіння навичками його моделювання, здійснюється прогнозування впливу на аудиторію.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. У педагогічній практиці медіаторність нерідко стає прерогативою післядипломної та інформальної освіти, ресурсних центрів і творчих лабораторій. Незначна увага дослідників до розвитку медіаторності як чинника професійної компетентності викладача, розкриття її інноваційного потенціалу завдяки використанню сучасних медіатехнологій підтверджує актуальність дослідження поставленої проблеми.

Мета статті – розкрити інноваційний потенціал медіаторності та технологій її реалізації в освітній практиці.

Виклад основного матеріалу. Для досягнення мети варто звернутись до інтерпретації поняття медіаторності в науковій літературі. Це поняття тлумачиться як: процес творчої діяльності у медійній сфері та його предметні результати, взаємозв'язані процеси проєктивної діяльності та розробки медіатекстів [6, с. 34]; індивідуально-творче самовираження особистості за допомогою медіатехніки [1]; показник включення в креативну діяльність при контакті з медіаосвітніми технологіями та їх створення [5, с. 94]; розгортання індивідуальних евристично-креативних потенцій особистості та створення нових культурних смислів і значень у процесі взаємодії з медіакультурою [2, с. 33].

Узагальнення теоретичних положень дає змогу розглядати феномен *медіаторності* як форму творчого пізнання та створення образів світу в поєднанні з електронними медіапродуктами, яка супроводжується соціальною, аксіологічною, конструктивною, технологічною, естетичною та прогностичною діяльністю.

З цих позицій процес медіаторності вражається в креативному сприйнятті, оцінці та створенні медіапродуктів, що дає змогу тлумачити це поняття як неперервний процес творчої діяльності

викладача в медійній сфері освітнього простору. Оволодіння уміннями створювати медіатексти, монтаж, колаж, комп'ютерні презентації, фотографії, відеофільми, художні образи мовами різних мистецтв (літератури, кіно, музики, фотографії, комп'ютерної графіки), а також передавати простір і час за допомогою фіксації їхніх окремих фрагментів стає як вимогами, так і складниками професійної компетентності викладача.

У Концепції впровадження медіаосвіти в Україні формування здатності до медіаторчості виступає одним із головних завдань медіаосвіти. Цей процес передбачає удосконалення медіакомпетентності та розвиток медіакультури викладача, його творче самовираження в медійному просторі освіти, покращення якості комунікації, розширення масштабів соціального середовища та мережі стосунків у значущих для особистості спільнотах. У Концепції впровадження медіаосвіти в Україні феномен медіаторчості розкривається у таких аспектах: комунікативний – створення нових способів комунікації за допомогою медіа; перцептивний – активне творче медіасприймання; продуктивний – створення медіапродуктів [4].

Феномен медіаторчості характеризується гармонійним поєднанням інноваційного підходу до використання цифрової техніки та медіатехнологій із психологічними процесами сприймання та мислення, уяви та фантазії, самовираження та самореалізації. У цьому аспекті медіаторчість є психологічним процесом актуалізації внутрішніх можливостей особистості, активізації її творчого потенціалу в процесі створення медіакартини світу.

Медіаторчість є креативним ресурсом особистості, який сприяє її адекватній адаптації до умов інформаційного суспільства та сучасної медіареальності, забезпечує розширення комунікативних можливостей та творчу самореалізацію викладача в медійному просторі освіти.

Серед *характерних особливостей* медіаторчості, що відрізняють її від інших видів творчості, варто виокремити такі: медіаопосередкованість творчого процесу та репрезентації творчого продукту; технічна медіаграмотність творців; масовість творців як професіоналів, так і аматорів; гедонізм процесів сприймання та творіння.

Медіаторчість викладача покликана виконувати ним численні *функції*: соціальну, комунікативну, інформаційну, освітню, аксіологічну, гедоністичну, естетичну, моральну, конструктивну, технологічну, культуротворчу.

Варто зауважити, що, на відміну від творчості, яка в науковій літературі розглядається у трьох контекстах (історичному – як спосіб освоєння реальності; продуктивному – як процес створення нового; особистісному, що передбачає само-

творення особистості), феномен медіаторчості подається, відповідно, як: 1) спосіб освоєння медіареальності (опанування медіазасобів, критичне сприймання медіапродуктів, самовираження в перцептивній медіаторчості); 2) ототожнення об'єктивно та суб'єктивно нової інформації в медіапросторі, що опосередковано медіазасобами та медіатехнологіями, створенням медіапродуктів; 3) творча самореалізація та самовдосконалення особистості під впливом медіа через самопрезентацію в умовах сучасної медіареальності. Отже, медіаторчість – процес практичного перетворення дійсності в медіапросторі, який розширює межі можливостей інформаційного суспільства за умов соціально-комунікативної взаємодії.

Результативність розвитку медіаторчості викладача забезпечується дотриманням таких організаційних *принципів*: урахування потреб та інтересів особистості за допомогою засобів медіа; соціальної відкритості освітніх систем; адаптивності освітніх проєктів і програм; функціональної інтеграції медійних платформ; компенсаторності, поліфункціональності та комплексності навчання; диверсифікації освітнього процесу. Практична реалізація цих принципів набуває значущості не лише тому, що медіасфера стає предметом професійного зростання педагога, а й тому, що його освітня діяльність передбачає взаємодію зі ЗМІ з використанням медіатехнологій.

У контексті цієї роботи на особливу увагу заслуговують медіаосвітні компетентності, сформованість яких є показником професійного зростання викладача. До них належать: медіаграмотність; креативність; адекватне ставлення до нововведень; уміння миттєво реагувати в нестандартних умовах і ситуаціях невідомості; здатність до критичного і творчого мислення; уміння приймати оптимальні рішення на випередження; здатність працювати самостійно і в команді; готовність до роботи в медійному просторі освіти.

Швейцарський вчений Н. Дрок визначив *критерії та показники* сформованості інноваційних компетентностей для працівників медіасфери [3]. Доцільною видається їх адаптація для оцінювання сформованості медіакомпетентності викладача за наведеними в таблиці 1 критеріями.

Сформованість медіакомпетентності викладача за вказаними показниками дає йому змогу проявити творчу ініціативу та реалізувати власний інноваційний потенціал. Успішність цього процесу забезпечується за допомогою використання новітніх медіатехнологій у сучасному просторі освіти. Завдяки застосуванню крос-платформних і багатоканальних засобів підвищується інтерактивність суб'єктів онлайн-комунікації, розвиваються їх ціннісні орієнтації, толерантність і здатність до конструктивного діалогу.

На основі рівнів організації освітнього процесу медіатехнології класифікуються за такими видами: метатехнології, макротехнології, мезотехнології та мікротехнології

Метатехнології сприяють удосконаленню освітніх систем у країні або конкретному регіоні. До них належать мультіекранна технологія та комунікативна технологія корпоративної соціальної відповідальності. Застосування метатехнологій передбачає використання різних способів інформування та впливу на представників освітніх закладів, партнерів, спонсорів, усього академічного співтовариства. Реалізація цієї технології передбачає проведення форумів, конференцій, фестивалів, соціальних і культурних акцій, благодійних заходів, публікацій творчих звітів, організацію ком'юніті з використанням соціальних мереж, що своєю чергою розширює масштаби медійного простору освіти.

Макротехнології створюються з урахуванням непрямого впливу на різні шари академічної співтовариства. Серед них на увагу заслуговують соціальні технології фандрайзинг і крайдфайдинг, використання яких має на меті вирішення соціальних проблем освітян, створення творчих проєктів, впровадження оригінальних ідей, розміщення рекламних матеріалів, залучення громадськості до фінансової підтримки навчальних закладів.

Мезотехнології відрізняються синкретичністю різноформатних компонентів, що дає змогу вирішити комплекс завдань освітнього процесу: вдосконалити структуру досліджуваного матеріалу; наблизити предметний зміст інформації до інтересів аудиторії; перевести інтерактивність і персо-

ніфікованість пізнання на новий якісний рівень; підвищити ефективність отримання інформації аудиторією через різні канали медіакомунікацій; створити медіакартину світу. Для вирішення цих завдань використовуються *методи* міждисциплінарного аналізу та синтезу окремих періодів і компонентів історії, які розташовані на різних платформах. Кожен медійний канал виступає сегментом розвитку трансмедійної історії, що сприяє створенню комплексного програмованого переживання історії. Такий метод інтегрування змісту дає змогу зацікавити аудиторію поставленою проблемою й утримати її увагу в контент-потопі.

На синкретизмі відтворення дійсності побудована *технологія «трансмедійний сторітеллінг»* (transmedia storytelling), яка поєднує вербальні, візуальні та аудіальні компоненти медіаосвітнього середовища в єдину «трансмедійну історію», створену на кількох платформах і в різних форматах. До переваг цієї технології варто зарахувати можливість створення соціально-комунікативного виміру медіаосвітнього простору, який складається з різноформатних елементів крос-платформного середовища (фільм, книга, документалістика, відеогра, блог, форум, шоу, медіафестиваль). *Технологія трансмедійний сторітеллінг* дає змогу «пережити» досвід, який неможливо засвоїти в реальному світі, створити ефект співучасті в процесі онлайн-комунікації, управляти значним обсягом інформації.

Мікротехнології передбачають створення невеликої сегментної аудиторії та мають ознайомити її з новаторським досвідом. Суб'єкт комунікативної взаємодії стає не тільки одним з авто-

Таблиця 1

Критерії та показники сформованості медіакомпетентності викладача

№ п/п	Критерії	Показники
1.	Активна участь у медіакомунікації	– багатозначне розуміння ролі медіаторчості в освітньому просторі; – здатність до розвитку діалогу; вміння взаємодіяти з аудиторією
2.	Відкритість, транспарентність інформації	– розуміння впливу поданої інформації на аудиторію, готовність сприймати критику; – відповідальність за прийняті рішення; – надійність викладача як фахівця в галузі медіаосвіти
3.	Навігація обраної тематики	– вміння вибрати тему, релевантну для певної аудиторії, – вміння висвітлити значення та смисл тематики; – вміння відбирати перевірену інформацію, її пояснювати та інтерпретувати
4.	Інформаційна та структурна впорядкованість повідомлення	– уміння зробити матеріал інформаційно збалансованим; – використовувати різні способи його викладення; – здатність працювати над удосконаленням змісту та форми повідомлення; – достатній рівень лінгвістичної підготовки
5.	Крос-медійна інтерпретація інформації	– знання можливостей різних каналів інформації; – здатність до створення тексту з використанням сучасної медіатехніки та інноваційних технологій; – уміння представляти соціальний контент у комбінаціях слів, звуків, картинок і малюнків; – уміння працювати зі спеціальними програмами
6.	Підприємливість на ринку освітніх послуг	– уміння адаптуватись до непередбачених педагогічних ситуацій; – уміння працювати в межах бюджету; – уміння демонструвати ініціативу та працездатність; – уміння діяти в умовах медіаосвітнього ринку

рів освітнього медіапорталу, а й має змогу вести власну колонку, має доступ до закритих заходів та творчих проєктів.

У цьому аспекті перспективним видається впровадження в освітню практику такого виду мікротехнологій, в яких виявляються тенденції віртуалізації освіти, зокрема *Phygital-технології*. В їх структурі інтегруються цифровий і фізичний простір, відбувається злиття двох реальностей: фізичної (*physics* – «фізичний») та віртуальної (*digital* – «цифровий»).

Phygital-технології досліджуються через вивчення конкретних кейсів – по одному прикладу на кожен із виявлених напрямів *phygital*. Завдяки використанню *phygital-технологій* змінюється традиційна структура комунікативного процесу, яку можна подати такою схемою: «комунікатор / реципієнт – гаджет – цифрова пошукова система – продукт комунікації». Застосування цієї схеми у встановленні інтерактивної взаємодії сприяє посиленню соціально-психологічного впливу на аудиторію, успішному управлінню значним обсягом інформації, наданню змоги кожному учаснику зайняти центральне місце в медіаосвітньому просторі.

Одночасна присутність як у реальному, так і у віртуальному просторі, їх інтегрування у внутрішній світ особистості впливає на активізацію психічних процесів (асоціацій та креативного мислення, уяви та фантазії, емоцій та почуттів), що своєю чергою впливає на розширення та поглиблення індивідуального простору особистості. У контексті кейсів *phygital-технології* посилюється їхня інформаційна складова частина, збагачена технічним інструментарієм – графічними зображеннями, схемами, фотографіями, картами, відеозаписами, відеоіграми та візуальними ефектами.

Застосування *phygital-технології* дає змогу створити нову віртуальну реальність, яка сама по собі досить реальна. Особистість, перебуваючи у двох просторах водночас, здатна створювати ілюзію цілеспрямованої діяльності в просторі віртуальної реальності. У такий спосіб згортається обсяг актуалізованої інформації, підвищується швидкість її відтворення, зменшується інтелектуальне навантаження, формується почуття психологічного комфорту.

Створення віртуальних образів світу потребує застосування відповідних *дидактичних засобів*, зокрема використання узагальнюючих одиниць у вигляді малюнків, схем, образів, предметів як на раціонально-логічному, так і емоційно-чуттєвому рівнях пізнання.

Роль медіаторності викладача полягає у створенні «поліфонічного» освітнього простору засобами сучасних медіатехнологій, в якому суспільні явища та комунікативні процеси взаємодіють із віртуальною реальністю, створюючи тим самим

«мозаїчну» медіакартину світу. Використання потенціалу новітніх медіатехнологій в освітньому середовищі сприяє предметному та змістовому збагаченню інформаційних потоків, їх наближенню до глибинних інтересів освітян і громадськості, залученню аудиторії до діалогу у вирішенні актуальних проблем освіти.

Практичне значення інноваційного потенціалу медіатехнологій, представлене синкретизмом вербальних, візуальних і аудіальних компонентів крос-платформного середовища та інтеграцією фізичного й цифрового простору, полягає у змозі управляти значним обсягом інформації, розвивати критичне та творче мислення, здійснювати перетворення у свідомості людей, збагачувати їхнє соціальне та культурне життя.

Висновки. На підставі викладеного варто узагальнити, що медіаторність виступає якісним показником професійної компетентності сучасного викладача, соціокультурною детермінантою трансформаційних змін в освіті, пріоритетним чинником інтелектуального та духовного розвитку аудиторії, дієвим механізмом встановлення взаємозв'язків із соціально-комунікативними процесами. Актуалізація інноваційного потенціалу викладача в процесі медіаторності забезпечує вдосконалення медійного простору освіти, здійснення позитивного впливу сучасних медіатехнологій на реалізацію соціокультурних ресурсів суспільства.

Перспективи подальших досліджень в окресленому напрямі передбачають визначення пріоритетних напрямів, розробку медіапроєктів, створення сучасних нових медіатехнологій та впровадження ефективних способів трансформації освітніх систем у сучасному просторі освіти.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Горохов В.М. Масс-медиа: творчество и институты / Горохов В.М., Дзялошинский И.М. *Медиааскоп : Электронный научный журнал факультета журналистики МГУ им. М. Ломоносова*. 2012. № 4.
2. Возчиков В.А. Философия образования и медиакультура информационного общества : автореф. дис. ... д-ра филос. наук : 09.00.11. «Социальная философия». Санкт-Петербург : Российский гос. пед. ун-т им. А.И. Герцена, 2007. 38 с.
3. Дрок Н. Смена профессиональных компетенций в журналистском образовании. *Медиааскоп. Электронный журнал МГУ им. М.В. Ломоносова*. 2011. № 3.
4. Концепція впровадження медіаосвіти в Україні (нова редакція) / за ред. Л.А. Найдьонової, М.М. Слюсаревського. Київ, 2016. 16 с. URL: <https://ms.detector.media/mediaosvita/post/16501/2016-04-27>.
5. Найдьонова. Л.А. Медіаосвіта в Україні: особливості реалізації соціально-психологічної моделі. *Шкільний бібліотечно-інформаційний центр*. 2013. № 4. С. 91–97. URL: <https://www.academia.edu/4698433/>.

6. Хилько Н.Ф. Педагогика аудиовизуального творчества в социально-культурной сфере : автореф. дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.05 «Теория, методика и организация социально-культурной деятельности». Москва, 2007. 48 с. URL: https://mediaeducation.ucoz.ru/_ld/2/272__.-2007.pdf

7. Череповська Н.І. Медіаторчість як соціальний ресурс особистості. Типологія відеосприймання. *Збірник наук. праць Інституту психології АПН України «Актуальні проблеми психології» у 12 томах /* За ред. В.О. Моляко. Т. 12. Вип. 8. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. С. 318–325.